

ר' אברהם בר-חייא

המפנה שהעלה את הנושאים ההיסטוריים של דת ישראל לבירור פילוסופי מורגש לראשונה בחיבוריו העיוניים של ר' אברהם בר-חייא, המכונה "הנשיא". הידיעות עליו קלושות, ולגבי רבות מהן רבה המחלוקת. הוא נולד כנראה בשנת 1065 בספרד, ונראה שאת רוב חייו חי בכרצלונה. יש ויכוח אם לאחר מכן עבר לדרום צרפת, שכן כתב כמה חיבורים בשביל קהילות אזור זה. הוא נפטר בזמן כלשהו בין השנים 1136–1143. תוארו "הנשיא" בא כנראה ממעמד רשמי שקיבל בחצר המלכות של ארגוניה, והוא אכן נמנה עם אנשי המדע הידועים ביותר בזמנו, והשפעתו ניכרה הרבה לאחר זמנו בכמה תחומים בספרות המדעית הכללית. אולם כתביו מעידים על הזדהות נלהבת עם היהדות החזורה ביקורת קשה על הנצרות ועל האיסלאם.

חיבוריו

ר' אברהם בר-חייא היה בראש ובראשונה איש מדע. חיבוריו הראשיים הם בתחום המתמטיקה, האסטרונומיה והלוח (ואף חיבוריו העיוניים מושפעים מאוד מעיסוקו באסטרונומיה ובאסטרוולוגיה). בתחומים אלו נודעה לו השפעה רבה בשדה הכללי.

ואלו חיבוריו המדעיים:

1. "יסודי התבונה ומגדל האמונה" (חיבור אנציקלופדי ששרדו ממנו רק כמה קטעים).
2. "צורת הארץ" (נדפס פעמיים: 1546, 1720).
3. "חשבון מהלכות הכוכבים" (נשאר בכתב-יד).
4. "לוחות אסטרונומיים" (בכתב-יד).
5. "ספר העיבור" (נדפס בלונדון 1851).
6. "חיבור המשיחה והתשבורת" (נדפס בברלין 1912).

7. "הגיון הנפש" (הוצאת א. פריימן, לייפציג 1860).
8. "מגילת המגלה" (הוצאת א. פוזונסקי, ברלין 1924).

לענייננו נוגעים בעיקר שני החיבורים האחרונים.

מקומו ההיסטורי-מדעי

בנוסף על חיבוריו המדעיים וחיבוריו העיוניים עסק ר' אברהם בר-חייא גם בתרגום חיבורים מדעיים מערבית ללטינית (בשיתוף עם מתרגם נוצרי). עובדה זו חשובה לא רק לשלמות המידע על אודותיו, אלא להבנת מקומו בתקופת המעבר בתולדות המדע והעיון של ימי הביניים מאזור התרבות הערבי-מוסלמי לאזור התרבות הספרדי והצרפתי-נוצרי. תפקודו כאחד האישים שתרמו להעברת המורשת המדעית שהתגבשה בארצות האיסלאם לעולם הנוצרי – ויש להדגיש כי בהעברה זו מילאו אנשי מדע ופילוסופים יהודים תפקיד מרכזי – מעניקים למשנתו משמעות מיוחדת. לפנינו איש מדע ופילוסוף בעל מעמד חשוב בתולדות התרבות הכללית במערב, המגונן על ייחוד זהותו היהודית על רקע זה.

מעמד דומה היה לר' אברהם בר חייא גם בספרות העברית. הוא המדען הראשון שחיבר ספרי מדע כלליים בלשון העברית, וזאת עשה מסיבה מפורשת: להשכיל את הציבור היהודי שאינו יודע ערבית. ביצירתו אנו עדים אפוא למעבר הרוחני מאזור התרבות המוסלמית לאזור התרבות הנוצרית.

הרקע ההיסטורי

ההימצאות במצב של מעבר מן העולם המוסלמי-ערבי לעולם הנוצרי-לטיני מורגשת לא רק בחיבורים המדעיים, אלא גם בחיבוריו העיוניים של בר-חייא. בין שעבר בפועל מספרד, שהיתה בשלטון ערבי-מוסלמי, לשלטון ספרדי-נוצרי ובין שהגשים את המעבר הזה רק במישור התרבותי, העובדה שספרד עברה משלטון מוסלמי לשלטון נוצרי מורגשת היטב בחיבוריו. היא מתבטאת קודם-כול במתיחות שהתחדדה בין הקהילה היהודית לסביבתה הנוצרית. המשבר הקיומי שעבר על הקהילה היהודית בתקופה זו של מסעי

הצלב בגלל התחלפות שלטון "ישמעאל" בשלטון "אדום" הוא חוויית היסוד בספרו "מגילת המגלה". ניכר היטב ששלטון הנצרות העמיד אתגר חדש, חמור יותר, לייחודה של אמונת ישראל, וזוהי הבעיה המרכזית במשנת ר' אברהם בר-חייא.

היה עוד גורם להעמקת המתיחות במישור ההיסטורי. תחום המדעים הכלליים, מתמטיקה ואסטרונומיה, למשל, אינו בעיה דתית בעולם היהודי. להפך, ניתנה להם לגיטימציה מלאה מפני שהיו אמצעי עזר לדיון הלכתי באחד התחומים החשובים והמרכזיים ביותר – תחום קביעת הלוח. בר-חייא תרם תרומה גדולה לתחום זה, ובה נעוצה ההרמוניה בין השכלה כללית להשכלה עברית, המאפיינת את עבודתו. הנחלת המדעים הראשוניים לצרכים פרגמטיים היא עוד מאפיין של תקופת המעבר, והיא מאפילה על העניין בתחומים המטפיזיים ובתחומים התאולוגיים של הפילוסופיה. מכל מקום, עיקר המאבק בין הדתות הועתק בזמנו של בר-חייא מן המישור המטפיזי אל המישור ההיסטורי.

הרקע הפילוסופי – אפלטוני או אריסטוטלי?

כמה חוקרים (כמו יצחק הוסיק ויוליוס גוטמן) משייכים את בר-חייא לאסכולה הנאופלטונית. חוקרים אחרים (סטיטסקין) טוענים כנגדם שהוא דווקא ראשון הפילוסופים האריסטוטלים היהודים בימי הביניים. ספק אם אפשר לקבוע כך או כך באורח כה נחרץ. אילו היה בר-חייא פילוסוף בעל שיטה שלמה, אפשר היה לשייכו לאסכולה מסוימת. אבל אין לו שיטה שלמה. הוא היה כנראה אקלקטיקן שקיבל יסודות שונים והשתמש בהם כמבואות או כנקודות מוצא לדיון בסוגיות שאינן בתחומה המובהק של הפילוסופיה. כך מושג החומר ומושג הצורה, למשל, נגדרים אצלו באורח קרוב יותר לתפישה האריסטוטלית, וכנגד זאת תיאור היקום כמערכת של כמה עולמות הוא נאופלטוני.

היחס בין התורה לפילוסופיה

מהשוואת דבריו של בר-חייא לדבריו של רב סעדיה גאון, עולה כי נשתנה אצלו מעמדה של הנבואה כתוצאה מהשפעה נאופלטונית.

לדעת בר-חייא, הנביא מוסר מפי הגבורה לא רק מצוות שמעיות, שאין האדם יודען מעצמו, ולא רק שהוא זוכה לוודאות גמורה באמת הדתית מכוח ההתגלות האלוהית, אלא שהוא משיג אמיתות שלמעלה מן השכל האנושי. כלומר, אמיתות שאין להבינן בשכל, ולכן גם אין לבקן על-ידו.

טיעון זה מלמד ששאלת הזהות בין השכל לתורה הועמדה אצלו בפני קשיים חדשים, אך עמדתו ה"אורתודוקסית" של בר-חייא ברורה מאוד. יש בעמדתו משום הקדמה להגותו של ריה"ל, והקירבה ביניהם בולטת בייחוד בטענת בר-חייא שאומות העולם, הנהוגות וחושבות על-פי השכל, אינן משיגות אותה מדרגה של שלמות שהגיעו אליה המאמינים הנוהגים על-פי התורה.

לדעת רס"ג, יתרון התורה הוא בוודאות שיש לנו שהיא תורה מן השמים, ועם זאת היא עומדת במבחן הביקורת השכלית. לדעת ר' בחיי, עדיפה הערת השכל על הערת התורה. ולדעת בר-חייא, הערת התורה עדיפה, כיוון שהיא למעלה מן השכל. קביעה כזאת יוצרת יחס חדש בין הנבואה לשכל. אמנם, בר-חייא השתמש בדברי חכמי העמים וידע על המקור החיצוני של המינוח הפילוסופי שנוקק לו, אבל הוא לא הרגיש בצורך להוכיח את דברי התורה בדרך העיון (כפי שעשה רס"ג), אלא בצורך לגלות בכלים שכליים את מעמקי התורה. השכל נועד לדעתו בעיקר לפענח את מסתרי התורה עד כמה שביכולת האדם להשיג דעת אלוהים, ומלבד זאת התורה מאפשרת למאמין להציף למחוזות העלומים שנכצרו מעין השכל. בניגוד לר' בחיי, בר-חייא טוען שלא השכל מצילנו מעולם ההווה וההפסד, אלא רק התורה.

שלילת דתות הגויים ושלילת הגויים עצמם

כבר בדבריו על יתרון התורה מובלט מימד הוויכוח האפולוגטי, כי חוכמת התורה מיוחדת לישראל ומעדיפה אותו על יתר העמים. ברעיון של בחירת ישראל קיימים שני יסודות – השלילי והחיובי. היסוד השלילי הוא דחיית דתות הגויים. בר-חייא הביע איבה גלויה כלפי האיסלאם והנצרות. הוא חלק על רס"ג, שהתייחס לדעתו ברכות רבה מדי אל האיסלאם, ודבריו על הנצרות בוטים וחרिפים

יותר מדברי רס"ג. הוא לא הגיע לכלל ויכוח ענייני, וטענותיו דוגמטיות ורגשיות. כך טען שלפי החישוב האסטרונומי שעשה, היו זמניהם של ישו ושל מוחמד זמנים של ירידה גדולה לעולם, ועוד, שלעתיד לבוא ישמרו כל הגויים והעולם יתמלא מכל דורות ישראל שישוּבו לתחייה. עמדה קיצונית כזאת היא גילוי מובהק של המתיחות והאיבה שהתלקחו בעקבות מסעי הצלב.

מעלתם של ישראל

היסוד החיובי ברעיון הבחירה של ברחייא הוא מעלתם של ישראל. בחירת ישראל נשענת אצלו על היתרון המוחלט של מעמד הר סיני, ובזה היה קרוב לרס"ג כמו גם לריה"ל: "כל עמי הארץ יראים מישראל כמשמע השם של 'וראו', וזה היה במעמד הר סיני הנראה לכל העולם". הפומביות של מעמד זה נותנת בו ודאות נגד כל מעמדי ההתגלות של דתות הגויים. אולם מופיע אצלו גם הרעיון שיש לישראל יתרון מהותי על העמים: "כאשר הפריש הקב"ה את האדם מכל בעלי החיים ונתן לו מעלה גדולה עליהם, כן הפריש אומה אחת שתהיה מוקדשת לכבודו מכל בני האדם". בזה הוא מתקרב לעמדת ריה"ל (כפי שנראה להלן), אלא שיש ביניהם הבדל פילוסופי: אצל ברחייא נבנה יתרון ישראל על יסוד נאופלטוני-היסטורי שונה עקרונית מזה של ריה"ל.

לפי תורת הנפש הנאופלטונית יש באדם שלוש נפשות: הנפש הצמחית, הנפש הבהמית והנפש הטהורה, המיוחדת לאדם. לדעת ברחייא נברא האדם הראשון בשלטון הנפש הטהורה, אבל בגלל החטא היא ירדה ונשבתה על-ידי הנפש הצמחית והנפש הבהמית. מי המבול כיפרו מעט על החטא, והנפש הטהורה נחלצה מהנפש הצמחית והחלה מתגלגלת בגופות של יחידים, ומיעקב ואילך – במשפחה שלמה. במעמד הר סיני ניתקן החטא כליל, וקרו שני דברים: הנפש הטהורה נשתחררה גם מן הנפש הבהמית, והחלה מתגלגלת בגופה של אומה שלמה. כל יתר האומות לא נחלצו מן הנפש הבהמית, והן בבחינת קליפה. לכן אין הן קרויות אדם, והן תכלינה בקץ הימים. זוהי העדיפות המהותית של ישראל על אומות העולם.

כאשר נדון במשנת ריה"ל ניווכח עד כמה שונה העיבוד שנתן למוטיב הזה, אולם מן הראוי לציין עוד עניין חשוב: ר' אברהם בר־חייא הכניס לתיאוריו את תורת החטא הקדמון בגרסה שנקל לעמוד על מקורה הנוצרי, האוגוסטיניאני. זוהי עובדה מאלפת, כי היא מעידה שאיבת הנצרות אצל בר־חייא הנה תולדה של חיכוך קרוב, וכרגיל במקרים כאלה, ההשפעה היא בת־לוויה של ההתנגדות. אצל ריה"ל מוטיב זה אינו מופיע כלל.

תפישת ההיסטוריה

הביסוס שנתן בר־חייא לרעיון הבחירה של עם ישראל היה נקודת מוצא להשקפה על מהלך ההיסטוריה. רס"ג קיבל את ההשקפה המקראית ואת השקפת חז"ל על המעבר מן הגלות לימות המשיח בלי עיבוד ותוספות, ולא מצא שום חוקיות במהלך ההיסטוריה, אלא השגחה כפשוטה המקראי. אולם בר־חייא, שראה במעמדה של היהדות בגולה בעיה דתית, נאלץ להתמודד עם המציאות ההיסטורית של המשבר, וניצל את כליו הפילוסופיים כדי להציע הסתכלות מקיפה בחוק מהלכה של ההיסטוריה. לעניין זה מכון עיקר עבודתו בספר "מגילת המגלה", שבו ביקש לצפות את מועד הגאולה העתידה. לדעת בר־חייא, יש לחפש את הרמז לקץ הימים בספר בראשית דווקא ולא בדברי הנביאים. הנחתו היתה שיש קשר בין הבריאה ובין הגאולה. הגאולה היא שלמות הבריאה, וההיסטוריה היא התהליך שבו יוצא כל שניתן בבריאה מן הכוח אל הפועל. זהו רעיון היסוד של ההיסטוריוסופיה של בר־חייא. לצורך הסברת הנחתו השתמש במושגי החומר והצורה האריסטוטליים, אלא שהוציא אותם מהקשרם המקורי. לדעתו הנית האל את כל העתיד להתגלות בתולדות האדם במעשה הבריאה, כשם שהצמח כולו מצוי בזרע כדי שהאנושות תגיע אל שלמותה בהדרגה. לדעת אריסטו אמנם יוצאים כל יצורי העולם מן הכוח אל הפועל, אולם זהו תהליך מחזורי השב על עצמו ואינו מקדם את האנושות אל מעבר לאופק מוגדר וסופי. גם התרבויות מתפתחות ושוקעות, והתרבות המאוחרת אינה עולה בשלמות על קודמתה. לא כן אצל בר־חייא. הזמן הדרוש ליציאת הדברים אל הפועל הוא הזמן ההיסטורי בכל משך מהלכו. אין מדובר

במחזוריות, אלא נמתח קו התפתחות העולה אל השלמות הגמורה בקץ הימים – כל מאורעות ההיסטוריה צריכים להתמקם ולהתפרש בתבנית זו.

הדטרמיניזם

המסקנה היוצאת מתפישה כזאת היא שההיסטוריה מתפתחת בהתאם לחוק המוטבע בתוכה. אם אריסטו גרס שההיסטוריה היא בתחום המקריות, הרי אצל ברחייא יש דטרמיניזם מוחלט. מהלך ההיסטוריה קבוע ועומד מראש. השקפה זו הושפעה כמובן גם מעיסוקן של ברחייא באסטרונומיה ובאסטרוולוגיה. תמונת גרמי השמים קובעת את סדר הזמנים, ואפשר לקרוא בהם את גורל האנושות, העמים והיחידים מראשית עד אחרית. אם כן, שני כלים בידינו לצפות את העתיד: ספר בראשית מזה ותמונת גרמי השמים מזה.

אפשר לראות בתאוריות אלה מתווה ראשון להשקפת ריה"ל על מהלך ההיסטוריה. גם הוא תיאר מהלך כולל מראשית לאחרית הימים, אבל ללא דטרמיניזם היסטורי, ללא אסטרוולוגיה ומתוך הסתכלות שונה מהותית על שליחות ישראל באנושות כולה.

כאמור, בתורת ברחייא האסטרונומיה והאסטרוולוגיה ממלאות תפקיד מרכזי. כך הסתייע בהן כדי להוכיח שהנצרות והאיסלאם באו במועדי ירידה; שסבל הגלות והתגברות הגויים על ישראל נגזרו מראש. ובעיקר – שאפשר למדוד לפי חוקים אסטרונומיים את הריחוק של כל תקופה מן הקץ העתידי. על יסוד זה הוא קבע בוודאות שמשברי זמנו הם בגדר חבלי משיח ושהגאולה קרובה מאוד לבוא.

מכל הבחינות שנגענו בהן, לפנינו התחלה גולמית של חשיבה היסטורית. מצבו ההיסטורי של העם היהודי וגורל דתו עלו לדיון תאולוגי. כתוצאה מכך התגלה המימד ההיסטוריוסופי בחשיבה הדתית, והיסודות ההיסטוריים המיוחדים ליהדות נעשו נושא מרכזי. אך הוגה הדעות החשוב, שפיתח את התבנית ההיסטורית ברמה עיונית שהשפיעה לדורות, היה ריה"ל.